

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 15, Issue 4, No.45, Winter 2023-2024, pp. 135-154

Received: 06/02/2024 Accepted: 28/05/2023

A Review and Rhetorical Analysis of Musk in Khaghani's *Divan*

Mohammad Amir Mashhadi *

Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran
mashhadi@lihu.usb.ac.ir

Seyed Abrar Hosseini

Ph.D. Student, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran
abrarhosseini74@gmail.com

Abstract

The use of the word musk in Khaghani's *Divan* is special and rare. In most of the cases of using the word musk, he had an imaginary opinion. Khaghani has created beautiful and delicate poetic and artistic images with the word musk with the help of the branches of speech science. This research investigates the rhetorical meanings and special artistic images created by Khaghani with the word musk. The poet's imagery with the word musk can be classified into four categories of popular beauty effects, natural elements, eloquence, and value. Khaghani is a metaphorical poet and in using the word musk, he considered metaphor more than other types of expression. By creating novel images and new themes with the word musk, he makes his words imaginative and somewhat difficult and urges the audience's mind to strive. This research was done using a descriptive-analytical method. After extracting verses from Khaghani's *Divan* in which the word musk is used, the authors tried to express Khaghani's skill and ability in using this word in artistic imagery by presenting statistics and tables.

Keywords: Khaghani Shervani, Khaghani's *Divan*, Musk, Analysis, Rhetorical Images.

Introduction

Khaghani is one of the most capable poets of Persian literature in the field of illustration. The poet's accuracy and precision in the use of words in speech are rare. He uses words with beautiful figurative and metaphorical meanings, and with this method, he creates poetic and artistic images. Sometimes his precision in creating these images is so delicate that the mind of the audience has trouble understanding these artistic

*Corresponding author

Mashhadi, M., & Hosseini, S. A. (2024). Review and rhetorical analysis of Musk in the Diwan-e-khaghani. *Literary Arts*, 45(4), 135-154.

2322-3448 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/LIAR.2024.140638.2356

images. One of these words is musk. Considering the many characteristics and properties of this substance, Khaghani creates fresh and delicate images with the word musk and makes his words imaginative with the help of the branches of speech science. In order to understand these poetic images, which are sometimes hidden behind several layers of literary composition, it is necessary to analyze these kinds of verses so that the audience of this great poet can gain more literary taste while reading his poetry. Regarding musk, few and brief studies have been done. Perhaps the closest article to our research is the article "Poetic Adjectives of Musk and Nafe in the Persian Poems" written by Raziye Abadiyan (2010). But, so far, no research has been done on the use of musk and the illustrations that a certain poet made with the help of this fragrant and medicinal substance. This claim also applies to Khaghani. To this end, the present study seeks to answer the following three research questions:

- 1- Has Khaghani used the word musk mostly in the normal meanings of this substance, or is the majority of the use of this word related to poetic imagery?
- 2- Which branch of the science of speech has Khaghani paid more attention to in creating imagery with the word musk?
- 3- What poetic images did he use most in his creation of the word musk?

Materials and Methods

This research was done using a descriptive-analytical method. First, *Divan* of Khaghani's poems was examined and all the verses in which the word musk was used were extracted. Then, according to the poetic style and language of Khaghani, the verses were analyzed and categorized by considering the different images created. After that, according to the poetic images in those verses, the imaginary images created by the poet with the help of the word musk have been reviewed. The basis of the research: Khaghani Shervani's *Divan* (2019), edited by Seyyed Ziyauddin Sajjadi.

Research findings

Khaghani has used the word musk 146 times in his *Divan*. In almost 66% of the cases where the word musk is used, he illustrated it with the help of the branches of speech science. Khaghani has used the word musk in 27 cases (18.5%) to decorate the word with similes. The remarkable point is the high frequency of simile additions, which shows the special skill of the poet in creative meaning and composition. He used 11 additional similes with musk. In his *Divan*, he created beautiful and subtle metaphors with the word musk 41 times (28.1%). The poet has used musk as a metaphor for hair in 13 cases. He used the word musk 20 times as a metonymy for another word (13.7%). Khaghani also considered two distinct characteristics of musk (fragrance and darkness). He used the word with irony 9 times (6.2%).

Table 1. The Use of Musk in Khaghani's *Divan*

total frequency	irony	Metonym	metaphor	simile	usual	usage
146	9	20	41	27	49	frequency
100	6.2	13.7	28.1	18.5	33.5	Percent

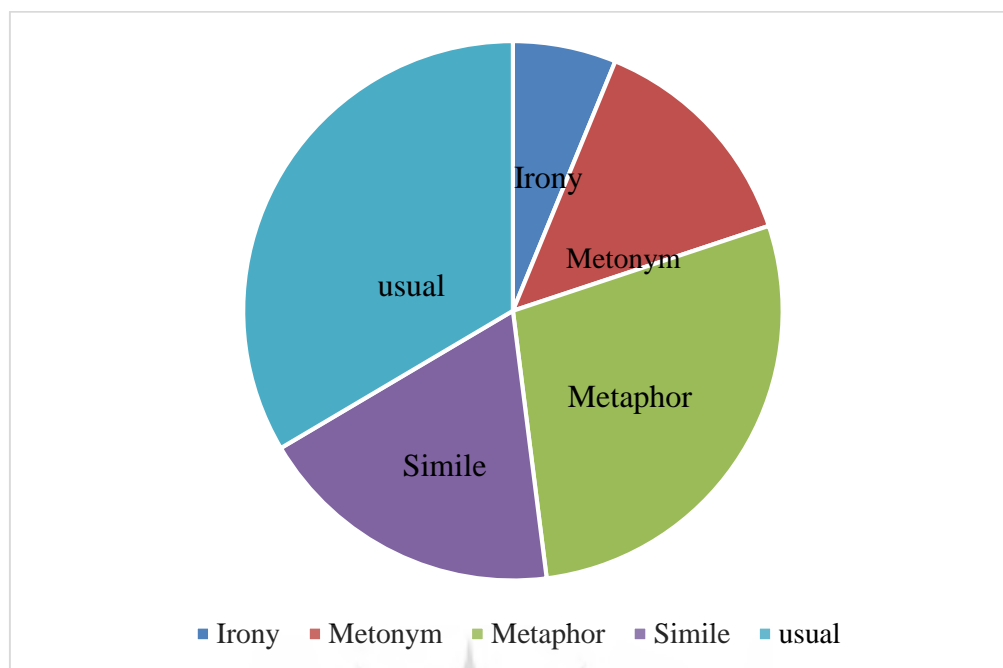

Figure 1. The Frequency of Use of Musk in Different Axes of Imagination

Discussion of Results and Conclusion

1) Khaghani has used the word musk 146 times in his poems. This word is used only in 49 cases in the normal meaning of material (33.5%) and has not created a special artistic image. However, Khaghani created imagery in approximately 66% of the cases of using the word musk, with the help of the branches of speech science, which is evidence of the poet's special skill in embellishing words with imagination.

2) Khaghani is a metaphorical poet. In creating images with the word musk, he paid attention to the ornament of metaphor above all and created amazing artistic images. In his *Divan*, he used the word musk 41 times as a metaphor (28.1%). He used musk more than any other word as a metaphor for hair.

3) The artistic and poetic images created by Khaghani with musk are classified into four groups: the beauty of the beloved, natural elements, speech and eloquence, preciousness and miscellaneous items. Due to the dark and fragrant characteristics of musk, he has created an artistic image between musk and hair. In addition, he created an artistic link between musk and night 6 times and created an image. In 6 cases, considering the valuable features of musk, he created an artistic connection between this material and his poetry and created original images.

پروپوزیشن گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی و تحلیل بلاغی مُشک در دیوان خاقانی

محمدامیر مشهدی* ، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران
mashhadi@lihu.usb.ac.ir

سیدابرار حسینی ، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران
abrarhosseini74@gmail.com

چکیده

کاربرد واژه مُشک در متون ادب فارسی متفاوت است. شاعران و نویسندگان ادوار مختلف از این ماده دارویی و معطر گرانها و کمیاب جهت تصویرسازی و آراستن کلام خود به انواع زیورهای ادبی بهره‌های فراوان برده‌اند. کاربرد واژه مُشک در دیوان خاقانی شروانی نیز ویژه و کم‌نظیر است. وی در اغلب موارد از واژه مُشک به صورخیال نظر داشته است. خاقانی که به‌حق یکی از تواناترین شاعران تصویرساز در ادب فارسی است به یاری شاخه‌های علم بیان تصاویر شاعرانه زیبا و لطیفی با واژه مُشک آفریده است. تصویرسازی این شاعر با واژه مُشک در چهار دسته جلوه‌های زیبایی محبوب، عناصر طبیعی، سخنوری و ارزشمندی دسته‌بندی می‌شود خاقانی شاعری استعاره‌ساز است و در استفاده از واژه مُشک بیش از گونه‌های دیگر علم بیان به استعاره توجه داشته است. این شاعر با آفریدن تصاویر بدیع و مضامین نو با واژه مُشک کلام خود را خیال‌انگیز و تاحدی دشوار کرده و ذهن مخاطب را به تکاپو واداشته است. این پژوهش با روش توصیفی تحلیلی به بررسی تصاویر بلاغی و خیال‌انگیزی که شاعر به کمک واژه مُشک آفریده است می‌پردازد. کوشیده‌ایم پس از استخراج ابیاتی از دیوان خاقانی که واژه مُشک در آنها به کار رفته است و با ارائه آمار و جدول، مهارت و توانایی خاقانی در استفاده از این واژه در تصویرآفرینی هنرمندانه را بیان کنیم.

کلیدواژه‌ها: خاقانی شروانی، دیوان خاقانی، مُشک، تحلیل، تصاویر بلاغی.

* مسؤل مکاتبات

مشهدی، محمدامیر، حسینی، سیدابرار. (۱۴۰۳). بررسی و تحلیل بلاغی مُشک در دیوان خاقانی. فنون ادبی، ۱۵ (۴)، ۱۳۵-۱۵۴.

۱- مقدمه

شاعران و نویسندگان باتوجه به ویژگی‌های مختلف اشیاء و واژه‌ها را در معانی مختلف به کار می‌برند. یکی از این واژه‌ها مُشک است. مُشک ماده‌ای است که از نافهٔ آهوی ختا که در ادب فارسی به آهوی چین و ختن معروف است به دست می‌آید. این آهو در سرزمین‌های مشرق زندگی می‌کرد. مُشک در اصل خون آهو است (شمیسا، ۱۳۸۷، ج. ۱۱۰۳/۲).

پارهٔ خون بود اول که شود نافهٔ مُشک قطرهٔ آب بود اول لولوی خوشاب
(ناصرخسرو، ۱۳۵۷، ص. ۱۹۰)

مُشک ماده‌ای سیاه‌رنگ و بسیار خوشبوست. از آنجا که بسیار کمیاب است و طریقهٔ به دست آوردن آن مشکل، کالایی گرانها بوده است. بوی مُشک بسیار تیز و نافذ است و هیچ چیز مانع آن نمی‌شود.

ز غمازی است مُشک چین سیه‌روی که از صد پرده بیرون می‌دهد بوی
(جامی، ۱۳۳۷، ص. ۶۸۷)

مُشک خاصیت دارویی داشته و از آن در طب سنتی بهره می‌برده‌اند. این مادهٔ حیوانی گرانها در انواع داروها و مفرحات استفاده می‌شده است. خواص دارویی مُشک به اندازه‌ای فراوان بوده که گاهی به‌عنوان دارو از آن یاد می‌شده است نه عطر. مزاج مُشک، گرم و خشک است؛ از این‌رو در درمان بیماری‌هایی که از سرد مزاجی و رطوبت ناشی می‌شوند مُشک را به کار می‌برده‌اند (آبادیان و عیدگاه، ۱۳۹۰، ص. ۱۳). در کتاب فرخ‌نامه دربارهٔ مُشک چنین آمده است: «گرم و خشک است و مغز را نیرو دهد و بلغم ببرد و تقطیرالبول بازدارد و شکم سخت کند» (جمالی یزدی، ۱۳۴۶، ص. ۲۲۳). مُشک «لطیف است و اعضا را مقوی است و خاصهٔ دل را و اگر با مقداری کافور و زعفران در بینی ریخته شود دردسر را که از سردی و رطوبت باشد منفعت کند» (بیرونی، ۱۳۵۸، ج. ۱۰۰۵/۲).

غنماک بود بلبل، گل می‌خورد که در گل مُشک است و زر و مرجان وین هر سه هست غم‌پر
مانا که باد نیسان داند طبیعی‌ای را سازد مفرح از زر، مرجان و مُشک اذفر
(خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۱۹۲)

شاعران با استفاده از این مادهٔ خوشبوی دارویی به یاری صورخیال دست به ابداع تصاویر ذهنی زده و کلام را به زیور صنایع بدیعی و بیانی آراسته‌اند. یکی از شاعرانی که به‌حق از سرآمدان مضمون‌آفرینی است خاقانی شروانی است. او از شاعران نامدار سدهٔ ششم هجری است. شعر خاقانی دارای صلابت، فخامت و استواری است. وی در شعر از علوم زمان خود و صنایع بدیعی بسیار استفاده کرده است. همین امر باعث شده است که بیشتر اشعار او پیچیده و دشوار و نیازمند شرح و تفسیر باشد (سجادی، ۱۳۷۴، ص. ۲۰). فکر بلندپرواز و قریحهٔ معناآفرین و لفظ‌پرداز او مانع از آن شده است که وی به تقلید بپردازد. آن معانی و مضامینی که شاعران گذشته از نظم کردن آنها تن‌زده یا در آن توفیق نیافته بودند خاقانی به نظم درآورد و در عرصهٔ شاعری، روش و سبکی جدید ابداع کرد که مدت‌ها پس از او سرمشق شاعران پارسی به‌شمار می‌رفت (فروزانفر، ۱۳۸۷، ص. ۶۱۴-۶۱۵). مهارت خاقانی در شاعری به‌حدی است که برخی او را «مالک ملک سخن» گفته‌اند. این شاعر بر هر نوع معنا و مفهوم لباس لفظ پوشانیده و با توانایی تمام از هر تنگنا و مضیق‌ه‌ای برای نوشتن معانی کامیاب بوده است. خاقانی مانند نگارگری ماهر از یک مفهوم ذهنی، تصاویر گوناگون هنری آفریده است و این خلاقیت درونی او را برتر از دیگر شاعران نشان داده است (ماهیار، ۱۳۸۲، ج. ۱۱/۱). زبان این شاعر شروان پیچیده و شعرش دشوار و دیرباب است. «خاقانی چون سخن‌طرازی هنرور، از ترندها و پیرایه‌های شعری بسیار بهره می‌برد. کمتر بیتی از دیوان خاقانی را می‌توانیم پیدا کنیم که به یکی از هنرها آراسته نباشد. دیربایی سخن او گذشته از شگفتی و شگرفی پندارهایش از هنرورزی و آرایش کلام مایه می‌گیرد. چنان می‌نماید که اندیشه‌های شاعرانه در پوسته‌ای محکم و نگارین پیچیده و نهفته است» (کزآزی، ۱۳۶۸، ص.

۲۲۲). مُشک از جمله اصطلاحاتی است که در اشعار خاقانی فراوان دیده می‌شود. خاقانی به کمک این واژه تصاویر شاعرانه زیبایی خلق و مضامین تازه و خیال‌انگیزی ابداع کرده است.

۱-۱ پیشینه پژوهش

در مورد مُشک تحقیقات مختصر و معدودی انجام شده است؛ درحالی‌که عرصه پژوهش در این زمینه وسیع است. شاید نزدیک‌ترین مقاله به موضوع ما مقاله «صفت‌های شاعرانه مُشک و نafe در متون نظم فارسی» (۱۳۹۰) نوشته راضیه آبادیان باشد؛ اما تاکنون تحقیقی در مورد کاربرد مُشک و تصویرسازی‌های آن در دیوان شاعران صورت نپذیرفته است. این ادعا در مورد خاقانی نیز صدق می‌کند.

۱-۲ روش پژوهش

این پژوهش با روش توصیفی تحلیلی انجام شده است. در ابتدا دیوان اشعار خاقانی بررسی شده و تمام ابیاتی که در آنها واژه مُشک به کار رفته است با توجه به سبک شعری و زبان خاقانی تحلیل گشته و با در نظر داشتن تصاویر شاعرانه صورخیالی که شاعر به یاری واژه مُشک خلق کرده نقد و بررسی شده است. اساس تحقیق دیوان خاقانی شروانی (۱۳۹۹) تصحیح دکتر سیدضیاءالدین سجّادی بوده است.

۲- بحث و بررسی

واژه مُشک از دیرباز به متون ادب فارسی راه یافته و شاعران در سروده‌های خود این واژه را بسیار به کار برده‌اند. در شعر خاقانی این واژه بسامد بالایی دارد. خاقانی از این واژه که نام ماده خوشبوی دارویی است بهره‌های هنری شگفت‌انگیزی برده است که بررسی و تبیین آنها خالی از لطف نیست. خاقانی در دیوان خود ۱۴۶ بار از واژه مُشک یا صفت‌هایی چون مُشکین، مُشک‌آلود، مُشک‌بار و ... استفاده کرده است. او علاوه بر معنای ظاهری و کاربرد مُشک در معنای رایج کلمه به یاری صورخیال تصاویر شاعرانه زیبایی با این واژه ساخته است.

۲-۱ جلوه‌های زیبایی محبوب و مُشک

خاقانی شروانی در دیوان خود بارها میان مُشک و جلوه‌های زیبایی معشوق مانند زلف، خال، خط، مژه و سُبُلّت پیوند هنری ایجاد کرده و کلام را به گونه‌های بیانی آراسته است. وی ۱۹ بار میان زلف و مُشک پیوند ادبی برقرار کرده است. خاقانی مُشک را ۱۳ بار استعاره مصرّحه از زلف آورده و ۶ بار زلف را به مُشک تشبیه کرده است. مانند ابیات زیر:

غیغب چو طوق آویخته، فرمان ز مُشک انگیخته
صد شحنه را خون ریخته، با طوق و فرمان تا کجا؟

(خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۵۴۹)

در این بیت مُشک استعاره مصرّحه از زلف است و در عین حال به فرمان تشبیه شده است. در قدیم «مرکب را با مُشک درمی‌آمیخته‌اند و بدان می‌نوشته‌اند» (کزّازی، ۱۳۸۹، ص. ۷۶۸). خاقانی در مدح معشوق می‌گوید، غیغب او مانند طوقی است که قمری نر بر گردن دارد و بسیار زیباست و زلف وی که چون مُشک تیره و خوشبوست مانند فرمان یا دستوری است که حکم قتل عشاق در آن مرقوم شده است. جان کلام شاعر آن است که زیبایی‌های غیغب و زلف یار عاشقان بسیار را گرفتار و در بند عشق کرده است که رهایی از آن دشوار و یا محال است.

هستم سگت ای چه ذقن، زنجیرم آن مُشکین‌رسن
سگ را ز دم طوق است و من آن طوق یکتا داشته

(خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۳۸۴)

در بیت فوق مقصود از چه ذقن با آرایه ارداف، محبوب زیبا و دارای جاذبه‌های گرفتارکننده عاشقان است. مُشکین‌رسن استعاره مصرّحه از زلف یار است و همچنین زلف یار به زنجیر تشبیه شده است. چه ذقن کنایه از معشوق است. خاقانی خود

را به سگ مانند کرده و زلف یار را زنجیر خود پنداشته است. دُم سگ نیز با تشبیه مضمَر به طوق مانند شده است. برهان و دلیل سگ بودن خاقانی طوقی است که از زلف یار بر گردن خود دارد (کزازی، ۱۳۸۹، ص. ۵۵۱). شاعر زلف سیاه و خوشبوی یار را طناب و ریسمانی مُشکین (در سیاهی و خوشبویی) پنداشته که طوق و زنجیر عاشقان دل سپرده به یار گشته است. همچنین عاشقان را در وفاداری همچون سگ دانسته است.

جوجو شدی برابر آن مُشک و طرفه نیست
هرجا که مُشک بینی جوجو برابر است
(خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۵۶۷)

شاعر توانای شروان با آرایه قلب مطلب در واژه‌های جوجو، برابر و مُشک، بر موسیقی لفظی کلام خویش افزوده است. جوجوشدن دارای کنایه است. از آنجا که مُشک بسیار گرانبها بوده است آن را جوجو وزن می‌کرده‌اند (کزازی، ۱۳۸۹، ص. ۷۷۴). در مصراع اول مُشک استعاره مصرّحه از زلف است. شاعر می‌گوید، در برابر جمال گیسوان مُشک‌گونه یار پاره‌پاره می‌شوی و این موضوع چیز عجیبی نیست؛ زیرا مُشک را جوجو وزن می‌کنند. بنابراین در برابر ستمگری زلف یار، عاشق گرفتار عشق و محبت معشوق باید درد و رنج بسیاری را تحمل کند. با تأویل و تفسیر عرفانی مقصود آن است که تعلقات دنیوی که زلف، نماد و سمبل آن است گرفتاری‌های فراوان برای سالکان راه حق به بار می‌آورد.

من صید آنکه کعبه جان‌هاست منظرش
با من به پای پیل کند جنگ، عبهرش
صد پیل‌وار خواهد از زر خشک از آنک
مُشک است پیل بالا در سنبل ترش
(خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۲۱۹)

این دو بیت، ابیات آغازین مطلع چهارم قصیده باکوره الاسفار یا مذکوره الاسفار است که شاعر آن را بر در کعبه و به آب زر نوشته‌اند. این قصیده در وصف مناسک حج است و تخلص و پایان آن در مدح جمال‌الدین موصلی است که کعبه را تعمیر کرد (همان، ص. ۲۱۵). در بیت دوم مُشک استعاره مصرّحه از زلف است. شاعر دیدار جمال ممدوح (جمال‌الدین موصلی) را کعبه دل‌ها گفته است و زلف‌های سنبل‌گونه او را که سیاه و تیره‌رنگ است، مُشک خوانده است. سنبل تر استعاره مصرّحه از زلف یار است. خاقانی بر این باور است که در زلف همچون سنبل تر محبوب مُشک بسیار و به اندازه قامت پیل وجود دارد. به بیان دیگر آنکه زلف یار در سیاهی و خوشبویی بی‌همتاست.

خواب تو می‌نشاندم بر سر آتش هوس
کآن همه مُشک بر سرت، وین همه مغز را تری
(همان، ص. ۴۲۶)

این بیت از قصیده‌ای در مدح جلال‌الدین ابوالمظفر اخستان بن منوچهر است. در بیت فوق مُشک استعاره مصرّحه از زلف و گیسوان ممدوح است. آنچه مایه شگفتی شاعر شده و او را بر آتش هوس نشانده این است که مُشک، گرم و خشک است و باوجود این همه مُشک (زلف) که ممدوح بر سر دارد همچنان تر مغز و روشن‌رای مانده است. باتوجه به این بیت می‌توان استنباط کرد که پیشینیان بر این باور بوده‌اند که استفاده زیاد از مُشک باعث خشک‌مغزی می‌شود (کزازی، ۱۳۸۹، ص. ۶۱۲).

تا کی جگرم سوزی و در زلف به‌کار آری
نه مُشک خَلق گردد چون با جگر آمیزی
(خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۶۸۸)

در بیت یاد شده شاعر با تشبیه مضمَر، زلف یار را به مُشک مانند کرده است. در توضیح این بیت باید گفت در قدیم جگر سوخته را به زلف می‌آمیختند و می‌پنداشتند باعث سیاهی زلف می‌شود. خاقانی معشوق را از این کار بازداشته است و به وی هشدار می‌دهد که اگر مُشک را با جگر درآمیزند تباه خواهد شد (کزازی، ۱۳۸۹، ص. ۴۱۵). خاقانی به ستمگری زلف یار اشاره دارد که مطابق سنت ادبی شعر فارسی دل‌ها و جان‌های عاشقان در پیچ و شکن زلف یار زندانی است. وی معشوق را از افراط در ستمگری نسبت به عاشق بر حذر می‌دارد.

اکنون که دیدی آن سر زنجیر مُشک‌پاش زنجیر می‌گسل که خرد حلقه بر در است
(خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۵۶۷)

در بیت فوق زنجیر مُشک‌پاش استعاره مصرّحه از زلف است. خرد به حلقه در تشبیه شده است که همواره بیرون از خانه می‌ماند و راهی به اندرون نمی‌یابد. عاشق با دیدن جلوه جمال معشوق عقل را به کلی کنار می‌نهد و به ندای عشق گوش می‌سپارد. شاعر با رسیدن به زلف مُشک‌بوی معشوق بر خود نهیب می‌زند که اکنون که عقل در پشت در مانده و نمی‌تواند در کار عشق‌ورزی مانع تراشی کند و عاشق را از سختی‌ها و رنج‌های عشق بترساند و اراده‌اش را سست کند هنگام اغتمام فرصت است. بنابراین خاقانی عاشق را مخاطب قرار داده و می‌گوید، ای عاشق! اکنون فرصت برخوردار از وجود یار است، زنجیرهایی را که مانع وصال هستند پاره کن و از وصال یار بهره‌مند باش.

از زعفران روی من و مُشک زلف دوست تعویذ کرده‌ام ز من آن دیو ازین گریخت
(همان، ص. ۵۶۸)

در قدیم تعویذ و حرز را با زعفران و مُشک می‌نوشته‌اند (کزازی، ۱۳۸۹، ص. ۷۷۱). در این بیت شاعر چهره خود را در زردی به زعفران و زلف معشوق را در تیرگی و خوشبویی به مُشک مانند کرده است و با ترکیب آن دو گویی حرزی ساخته و بر خود بسته است و عقل که مانند دیوی است با دیدن آن حرز از وی دور شده است. در کوی عشق عقل راهی نمی‌یابد. موهای لطیف و نورسته روی چهره یار از جمله جلوه‌های زیبایی معشوق بوده و در ادب فارسی شاعران همواره به این نماد زیبایی توجه داشته‌اند. این موهای لطیف یا همان خط که گرد رخ یار می‌روید چون هاله‌ای ماه رخ یار را در برمی‌گیرند. خاقانی به این نماد زیبایی یار نظر داشته و در دیوان خود دو بار به یاری واژه مُشک تصویر شاعرانه زیبایی خلق کرده است.

حلق خلقی را به طوق شوق در بند تو کرد زلف شهر آشوب خون‌آشام مُشک‌افشان تو
(خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۶۵۸)

این بیت از غزل‌های خاقانی و در توصیف یار و دارای چندین صنعت بدیعی و صور بلاغی است. هم‌حروفی و هم‌صدایی و ازدواج از آرایه‌های بدیع لفظی، طوق شوق تشبیه بلیغ اضافی و شخصیت‌بخشی به زلف یار از عناصر بیانی، کلام شاعر را خیال‌انگیز و دلنشین کرده است. مُشک‌افشان کنایه از خوشبوست. شاعر در مصراع دوم در قالب تنسیق‌الصفات، به زیبایی زلف یار را توصیف کرده است. می‌گوید، اشتیاق رسیدن به زلف خوشبوی یار که مایه آشوب شهر و ریختن خون عشاق است، مانند طوقی بر گردن عاشقان افتاده و آنها را اسیر و گرفتار عشق معشوق کرده است.

خوش عطاری است باد شب‌گیر تو زلف تو مُشک‌سای دارد
(همان، ص. ۶۱۱)

مُشک‌سا کنایه از خوشبوست. شاعر در این بیت باد شب‌گیر را که در هنگام سحر می‌وزد همچون عطاری انگاشته است که بوی خوش و معطر را در کوی و برزن و دشت و صحرا می‌افشاند. نکته مهم در سخن خاقانی این است که باد بهاری عطر فروش که به رایگان بوی خوش را در اختیار طبیعت و انسان‌ها قرار می‌دهد از منبعی دیگر وام گرفته و آن زلف یار است. در غزل فارسی زلف یار، در سیاهی و خوشبویی به مُشک مانند شده و این تشبیهی تکراری است.

تو را باد است در سر خاصه اکنون که گرد مُشک بر سوسن فشاندی
(همان، ص. ۶۷۳)

در این بیت خاقانی از افزونی زیبایی یار سخن می‌گوید؛ زیرا رویدن موهای لطیف ایام نوجوانی بر چهره معشوق دلربایی یار را افزوده و بیشتر از گذشته از عاشقان دل می‌رباید و این افزونی زیبایی معشوق و افزایش عاشقان وی باعث کبر و غرور معشوق گشته است. گرد مُشک استعاره مصرّحه از خط و موی لطیف و نورسته روی صورت و سوسن استعاره از چهره و

رخ یار است. شاعر در این بیت با حسن تعلیلی زیبا موهای لطیف و خط اطراف رخ یار را به غبار مُشک تشبیه کرده و آن را چون پرده‌ای می‌داند که یار به خاطر غرور و تکبری که دارد چهره خود را در پس آن پنهان کرده است.

به سیمین تخته و مُشکین ده آیت دبیران را دبستان تازه کردی
(همان، ص. ۶۷۶)

ده آیت نشانه‌ای است به شکل دایره کوچک و طلایی که در پایان هر ده آیه قرآن نقش می‌کردند (انوری، ۱۳۸۲، ذیل آیت). نوآموزان در دبستان هر بار ده آیه از قرآن را می‌آموختند (کزازی، ۱۳۸۹، ص. ۸۴۵). مُشکین ده آیت: ترکیب وصفی است؛ یعنی ده نشانه مُشکین و در شعر خاقانی به ده انگشت محبوب اشاره دارد و در ظاهر خوشبویی و زیبایی را در نظر دارد و سیمین تخته کنایه از کف دست است (سجادی، ۱۳۹۳، ج. ۱۴۳۱/۲). خطاب خاقانی به یار است که با انگشتان خوشبو و زیبا که همچون ده آیه آغاز نوآموزی قرآن کریم است که به آن «سرعشر» نیز گفته می‌شود و همچنین با کف دستی که مانند تخته سیمین است برای دبیران آگاه و خردمند دبستانی نو مهیا کرده است تا از آن دبستان آموزش‌ها بیابند و به کمال برسند.

خال مُشک از روی گندم‌گونِ خاتونِ عرب عاشقان را آرزوبخش و دلستان آمده
(خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۳۷۰)

این بیت از قصیده «تحفة الحرمین» و «تفاحة الثقلین» است که خاقانی آن را در مقابل کعبه مقدس نوشته و در پیشگاه روضه رسول اکرم (ص) خوانده است (همان، ص. ۳۶۸). خاتون عرب استعاره مصرّحه از کعبه است و خال مُشک استعاره مصرّحه از سنگ سیاه (حجرالاسود) روی کعبه. شاعر حجرالاسود را چون خالی مُشکین بر چهره خاتونی کعبه پنداشته است. در ادبیات کلاسیک و سنتی ایران رخ یار وقتی دارای خال سیاه و مُشکین باشد زیباتر می‌شود و بیشتر از عاشقان دلربایی می‌کند. خاقانی بلندطبع و خوش قریحه با نسبت‌دادن این ویژگی معشوقان به خانه کعبه که مشتاقان و آرزومندان بسیار دارد کلام خویش را اعجاب‌انگیز کرده است؛ زیرا کعبه دارای رخ گندمگون و خال مُشکین (حجرالاسود) بهترین آرزوبخش و دلستان زائران خود شده است.

نوشین مفرح آن لب جوسنگ خال مُشکین مشکین جو تو دیدم جوجو شدم برابر
(همان، ص. ۱۹۱)

در مصراع نخست تشبیه مفروق دیده می‌شود؛ زیرا لب یار به مفرّح شیرین و خال یار به خُردترین سنگ ترازو مانند شده است. تکرار واژه «جو» بر موسیقی شعر افزوده است. یکی از شگردهای هنری پرکاربرد در دیوان خاقانی «ایهام تناسب» است. در این بیت واژه «جوجو» با مُشک ایهام تناسب دارد؛ زیرا معنای دوّم واژه «جوجو» نام شهری است در ملک خطا که مُشک آنجا همچون کافور و جامه‌های ابریشمی‌اش نفیس و ارزشمند است. جوسنگ خُردترین سنگ ترازو به اندازه جو است. خال مُشکین در خُردی به اندازه جوسنگ دانسته شده است. «مُشکین جو» استعاره آشکار از خال است که خُرد و سیاه است. جوجو یعنی پاره‌پاره. می‌گوید، خال یار را دیدم و در برابر آن از درد و اندوه پاره‌پاره شدم. لب یار به داروی شیرین مانند شده است. در بیت زیر نیز خال به جو مُشکین تشبیه شده است:

جوجوم از عشق آنک خالش مُشکین جو است دل جو مُشکینش دید خر شد و بارم ببرد
(همان، ص. ۵۹۶)

جوجوشدن کنایه از پاره پاره شدن و درد و رنج بسیار کشیدن است. با تشبیه بلیغ اسنادی، خال یار به جو مُشکین مانند شده است. رفتن خر و بردن بار، ضرب‌المثل است به معنای از دست دادن سرمایه و دارایی. خر همچون دیگر چارپایان به خوردن سبزه و غلات تمایل دارد. سخنور شروان بر این باور است که دل عاشق که همچون خر است خال چون جو مُشکین یار را دیده، شیفته و بی‌قرار خال یار شده است. پس دل عاشق، وجود و سرمایه مادی و معنوی خاقانی عاشق را برای رسیدن

به خال معشوق نیست و نابود کرده است. خاقانی با هنرمندی بیت را به حسن تعلیل آراسته است. در ادب فارسی شاعران بارها مژگان را به سنان تشبیه کرده و تصاویر هنری زیبا آفریده‌اند؛ اما ترکیب وصفی «مشکین سنان» بسیار نادر است. خاقانی در دیوان اشعار خود دو بار ترکیب وصفی «مشکین سنان» را به کار گرفته است و در هر دو مورد استعاره مصرّحه از مژگان یار است که چون سنان خونریزی می‌کند:

نیزه بالاست خون ز غمزه تو که به مُشکین سنان همی ریزد

(همان، ص. ۴۶۸)

این تویی از غمزه غوغا در جهان انگيخته نیزه بالا خون بدان مُشکین سنان انگيخته

(همان، ص. ۳۹۵)

در ابیات فوق مُشکین سنان استعاره مصرّحه از مژه‌های یار است که عاشقان بسیار را در راه عشق کشته و نابود کرده است؛ زیرا خون ریخته شده عاشقان که به اندازه قامت نیزه است، همچون رودخانه و نهی جاری شده است. در این ابیات شاعر سخنور، از اغراق و غلو بهره گرفته تا بر میزان شیفتگی مخاطب خویش و شدت تأثیرگذاری سخنش بیفزاید.

ساقی به رُخ ریحان جان، خطش دبیرستان جان در ملک لب سلطان جان وز مُشک طغرا داشته

(همان، ص. ۳۸۲)

طغرا صورتی مرکب از چند خط عمودی منتهی به قوس‌گونه تودرتو و موازی است و آن محتوی نام و لقب سلطان یا امیر است و آن را بر سر احکام و فرمان‌ها می‌نگاشتند. طغرا به منزله امضای شاه یا امیر و حاکم بوده است. طغرا در شعر خاقانی به معنای مطلق فرمان یا حکم نیز به کار رفته است (سجّادی، ۱۳۹۳، ج. ۱۰، ۲۱/۲). خاقانی جادوسخن در بیت فوق تشبیه مفروق را بسیار استادانه به کار برده است. شاعر پنج تشبیه را در کنار هم آورده که اکثراً نو و ابتکاری و آفریده طبع خیال‌آفرین خود اوست. وی رخ ساقی را به ریحان جان، خط (موهای روییده بر چهره ساقی) را به دبیرستان جان، لب ممدوح را به کشور و سرزمین، جان‌بخشی لب یار را به پادشاه و موهای روییده بر پشت لب یار را به طغرا و فرمان مانند کرده است. این تشبیهات از چند جهت باهم مراعات نظیر و تناسب دارند ۱- رخ، خط، لب، جان. ۲- سلطان، طغرا، مُلک. واژه‌های خط و مُشک استعاره‌های مصرّحه هستند و نیز خط با طغرا ایهام تناسب و مُشک با ریحان ایهام تناسب می‌آفرینند. از طرف دیگر شاعر بیت را به تسمیط دوگانه نیز آراسته است تا بر موسیقی کلام خویش بیفزاید.

۲-۲ عناصر طبیعی و مُشک

شاعران در ابداع مضامین و تصویرسازی همواره کوشیده‌اند پیوند و ارتباط هنری میان مُشک و عناصر طبیعی ایجاد کنند. یکی از این جلوه‌های طبیعی شب و تاریکی است. خاقانی شروانی نیز از جمله شاعرانی است که به این تصویر شاعرانه توجه داشته است. وی در دیوان اشعار خود ۱۴ بار میان مُشک و شب و تیرگی پیوند برقرار کرده و تصاویر هنری زیبا آفریده است.

رسته چون یوسف ز چاه و دلو و پیشش ابر و صبح گوهر از الماس و مُشک از پرنیان افشاندند

(خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۷)

در این بیت مُشک استعاره مصرّحه از تیرگی شب است. دلو استخدام دارد؛ نسبت به یوسف، آبریز و سطل چاه و نسبت به خورشید، برج یازدهم است برابر با بهمن. چاه نیز استعاره از دی‌ماه است که بلندترین شب سال در آغاز آن قرار دارد. گوهر استعاره از قطره‌های باران و الماس، آسمان است و پرنیان نیز استعاره از آسمان است. فعل «افشاندند» نیز استخدام دارد؛ نسبت به صبح و مُشک، در معنای سردن و زدودن به کار رفته و در پیوند با ابر و گوهر، به معنای نثارکردن و ریختن آمده است. نثر روان بیت به این ترتیب خواهد بود؛ وقتی که خورشید از دام برج‌های زمستانی رها می‌شود و توان و نیرو می‌یابد ابر قطرات باران را که همچون گوهر است از الماس آسمان در پای او نثار می‌کند و صبح نیز مُشک شب را از پرنیان آسمان می‌زداید (کزّازی، ۱۳۸۹، ص. ۱۹۸).

جوبه جو راز جهان بنمود صبح / مشک جوجو در دهان بنمود صبح
(خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۴۷۲)

در این بیت مُشک استعاره مصرّحه از شب است. راز جهان، خورشید است که چون رازی در دل جهان نهفته است و با تمام شدن شب آشکار می شود (کزّازی، ۱۳۸۹، ص. ۶۵۴). شاعر می گوید، صبح اندک اندک خورشید را که راز پشت پرده جهان است آشکار می کند و شب را که چون مُشک تاریک و خوشبوست کم کم در دهان خود فرومی برد و ناپدید می گرداند. ترکیب جوجو، کنایه از اندک و ناچیز است و از آنجا که جوجو نام شهری مُشک خیز است که در این بیت مقصود شاعر نیست، با واژه مُشک ایهام تناسب آفریده است.

گردون ز مُشک و زعفران سازد حنوط اختران / بر سوک آن دامن تران درد گریبان صبح را
(خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۴۵۰)

در بیت بالا شاعر به گردون و صبح شخصیت بخشیده است. دامن تران کنایه از گناهکاران و در بیت فوق مقصود شاعر از آن، اختران است. یکی از شگردهای خاص خاقانی حسن تعلیل است که در بیت بالا با مهارت حیرت آور به کار گرفته شده است. تصویر آفرینی خاقانی بسیار اعجاب آور است؛ زیرا فلک برای ستارگان همچون افراد مرده، از مُشک شب و کافور روز، مواد مورد نیاز برای غسل مردگان فراهم می کند و با طلوع خورشید در هنگام روز، صبح را به فرد مصیبت زده مانند کرده که فلک، گریبان او را می درد و خورشید درخشان را که چون سینه و گردن فرد سفیدپوست است نمایان می کند. در این بیت مُشک، استعاره مصرّحه از شب و زعفران، استعاره مصرّحه از روز است. وجه مشابهت مُشک و شب، سیاهی و وجه اشتراک زعفران و روز، زردی و روشنی است. شاعر صحنه اتمام شب و فرارسیدن سپیده دم را به تصویر کشیده است. در این هنگام، ستارگان یکی پس از دیگری محو می شوند. فلک نیز از ترکیب تاریکی شب و روشنی روز، گویی دارد مُشک و زعفران درهم می آمیزد و برای ستارگان مرده، حنوط آماده و مهیا می کند.

در کام صبح از ناف شب، مُشک است عمدا ریخته / زرین هزاران نرگسه بر سقف مینا ریخته
(همان، ص. ۳۷۷)

توانایی خاقانی در توصیف مناظر طبیعی بی نظیر است. او در این بیت کلام خویش را با ایهام تناسبها و استعاره های زیبا و هنرمندانه درهم تنیده است. ایهام تناسب ۱- مُشک با ناف ۲- نرگسه با سقف؛ استعاره مکنیه یا تشخیص ۱- کام صبح ۲- ناف شب. شاعر در این بیت نمای زیبایی از تاریکی و تیرگی هوا در هنگام شب به تصویر کشیده است و با آوردن استعاره های مصرّحه بر خیال انگیزی سخنش افزوده است. مُشک درون نافه، استعاره مصرّحه از تیرگی شب و نرگسه استعاره مصرّحه از ستارگان و سقف مینا استعاره مصرّحه از آسمان است. می گوید، در دهان صبح، مقداری مُشک از نافه شب ریخته شده و هزاران ستاره بر آسمان پراکنده شده اند. کمتر شاعری را می توان یافت که با واژه های معمولی چنین تصاویر زیبایی آفریده باشد.

نافه شب را چو زد سیمین کلید / مشک تر در پرنیان بنمود صبح
(همان، ص. ۴۷۲)

بیت یاد شده یک بند از ترکیب بند خاقانی با ردیف «بنمود صبح» است. از ابیات قبل و بعد از این بیت آشکار است که آغاز صبح توصیف شده است. سخنور شروان در یک بیت کوتاه آن چنان که هنر اوست یک تشبیه بلیغ اضافی و سه مورد استعاره مصرّحه آورده است و عنصر تخیل در کلامش برجستگی دارد. در بیت فوق مُشک تر استعاره مصرّحه از تیرگی شب است و پرنیان استعاره مصرّحه از آسمان و سیمین کلید استعاره مصرّحه از ماه نو است. شب به نافه مُشک تشبیه شده است و صبح طبیعت، ماه نو را چون نشتری بر آن نافه زده و تیرگی و سیاهی را که چون مُشک است از آسمان فرومی ریزد.

چون نافه مُشکِ شب بسوزد بس عطسه که آن زمان زند صبح
(همان، ص. ۵۰۵)

این بیت نیز از ترکیب‌بندهای خاقانی و دربارهٔ دمیدن صبح و پایان یافتن شب است. درضمن شاعر به این باور عامیانه نیز اشاره دارد که بوی مشک، باعث عطسهٔ افراد می‌شود. شاعر در سخن خویش به صبح شخصیت داده و تصور کرده است که همچون انسان‌ها بوی مُشک باعث عطسه زدنش می‌شود. نافهٔ مُشک شب اضافهٔ تشبیهی است، شب به نافهٔ مُشک تشبیه شده است، وجه شبه آن سیاهی و تیرگی است. شاعر در این بیت پایان شب و هنگام سپیده‌دم را به تصویر کشیده است و می‌گوید، شب در هنگام سپیده‌دم، مانند نافهٔ مشک‌کی است که سوخته و تمام می‌شود و با پایان یافتن آن روشنی روز پدیده‌های هستی را در معرض نمایش قرار می‌دهد.

چون گشت صبا خوش نَفَس از مُشک و می صبح خوش کن نَفَس از مُشک و می انگار صباپی
(همان، ص. ۴۳۴)

یکی از ویژگی‌های خاص خاقانی آن است که با واژه‌های معمولی و شناخته‌شده برای مخاطب شعرش تصویرهایی زنده و دلنشین می‌آفریند. شاعر با جابه‌جایی واژه‌های مصراع نخست در مصراع دوم (صبا، خوش، نَفَس، مُشک و می) قلب مطلب آفریده و بر موسیقی کلام خود افزوده است. در مصراع اول بیت فوق مُشک استعارهٔ مصرّحه از تیرگی و می استعارهٔ مصرّحه از سرخی است. در قدیم گاهی می را با مُشک می‌آمیختند و خوشبو می‌کردند (کزّازی، ۱۳۸۹، ص. ۶۴۳). شاعر می‌گوید، باد صبحگاهی صبا در سپیده‌دم هنگامی که تیرگی و سرخی هوا به هم آمیخته است می‌وزد، گویی این باد، مُشک و شراب را به هم آمیخته و با خود دارد و خوش نفس شده است. شاعر با یادآوری بهار و دلنشینی و خوشبویی هوا خوانندگان سخن خود را همچون خیام نیشابوری به عیش و عشرت بهاری فرامی‌خواند. پس ای مخاطب! تو نیز انگار باد صبا هستی و هنگام صبح از مُشک و شراب، نفس خود را خوشبو بگردان و شراب صبحگاهی بنوش.

بادِ مُشک‌آلود گویی سیبِ تر بر آتش است کاندرا او قدری گلاب از اصفهان افشانده‌اند
(خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۸)

بیت ذکر شده از مطلع سوم قصیده‌ای زیبا و بسیار فنی است که خاقانی در مدح شروانشاه جلال‌الدین ابوالمظفر اخستان بن منوچهر سروده است. در این تشبیب مطلع سوم، شاعر ساحر شروان به وصف نوروز و آغاز بهار پرداخته است. مُشک‌آلود کنایه از خوشبوست. شاعر در بیت فوق در وصف بادِ مُشک‌بوی بهاری که پس از پایان یافتن زمستان شروع به وزیدن کرده، گفته است نسیم بهاری خوشبو مانند این است که سیبی تر را روی آتش قرار داده و مقداری گلاب اصفهانی بر آن ریخته باشند تا خوشبویی آن افزایش یافته باشد.

در فرشِ عاج آنک نهان، سبزه چو نیلی پرنیان بر پرنیان صد کاروان از مُشکِ سارا ریخته
(همان، ص. ۳۷۹)

این بیت مطلع سوم قصیده‌ای است در مدح فخرالدین منوچهر شروانشاه. این قصیده دارای ۹۷ بیت و سه مطلع است و همهٔ ابیات دارای تسمیط یا قافیۀ درونی است که بر موسیقی کلام شاعر افزوده است. تکرار هجای /ان و نغمۀ حروف نیز درنظر شاعر بوده است. شاعران سخنوری مانند خاقانی که بتوانند موسیقی لفظی و معنوی و عناصر بلاغی و خیال‌انگیز را بدون افتادن در دام تکلف به کار ببرند کم‌شمار هستند. در بیت فوق فرش عاج استعارهٔ مصرّحه از زمین برف‌اندود است. سبزه‌های نهفته در زیر برف به پرنیان نیلی تشبیه شده است. مُشک سارا استعارهٔ مصرّحه از بوی خوش گل‌ها و سبزه‌هاست. این بوی گل‌ها و سبزه‌ها آن‌چنان گسترده و بسیار است که گویی صد کاروان مُشک ناب بر گل‌ها و سبزه‌ها افشانده‌اند.

یاسمن تازه داشت مجمرهٔ عودسوز غنچه که آن دید ساخت گنبدۀ مشکبار
(همان، ص. ۱۷۹)

بیت یاد شده از مطلع دوّم قصیده‌ای است که شاعر در آغاز مطلع دوّم به توصیف طبیعت در فصل بهار می‌پردازد. خاقانی به تناسب محتوا و درون‌مایه شعر به وزن عروضی قصیده توجه داشته است؛ زیرا برای وصف سرزندگی طبیعت در بهار، وزن طرب‌انگیز «مفتعلن فاعلن // مفتعلن فاعلن» را برگزیده است. در حدود نه بیت متوالی اجزای طبیعت مانند گل سرخ، سوسن، لاله، یاسمن، غنچه، ارغوان، آب، باد، سرو، فاخته و ... آثار نشاط‌آفرین خود را بر جهان به نمایش می‌گذارند. مشکبار کنایه از خوشبوست. گنبده مشکبار استعاره مصرّحه از غنچه گل است. شاعر غنچه را که بالای گل قرار دارد به گنبدی تشبیه کرده است که در قسمت فوقانی بارگاه یا قصر است. خاقانی در وصف بهار و پدیده‌های بهاری می‌گوید، در هنگام بهار گل یاسمن بوی خود را به اطراف می‌پراکند، گویی آتشدان عودسوز دوباره روشن شده و بوی خوش می‌پراکند. گل با دیدن آن منظره غنچه خود را مانند گنبدی خوشبو می‌کند و با یاسمن در افشاندن بوی خوش به رقابت می‌پردازد.

نافِ زمی است کعبه، مگر نافِ مُشک شد کاندر سموم اثر کرد مُشکِ اذفرش

(همان، ص. ۲۱۶)

این قصیده به «باکوره الاسفار» و «مذکوره الاسحار» معروف است. خاقانی آن را بر در کعبه انشاء کرده و در آن به وصف مناسک حج پرداخته است (همان، ص. ۲۱۵). شاعر در این بیت کعبه را به نافه مُشک تشبیه کرده است. وجه شبیهی که میان کعبه و مُشک است، خوشبویی و البته سیاه‌پوشی است. در قصیده باکوره‌الاسفار، خاقانی فضای هنری دیگری میان مُشک و باد به تصویر کشیده است. شاعر نسیمی را که از جانب کعبه می‌وزد به مُشک خوشبو مانند می‌کند:

گوگردِ سرخ و مُشکِ سیه خاک و باد اوست بادِ بهشتِ زاده ز خاکِ مُطَهَّرش

(همان، ص. ۲۱۶)

گوگردِ سرخ یا کبریت احمر کنایه از اکسیر است؛ زیرا اکسیر از آن ساخته می‌شود و آن جزو اعظم اکسیر طلاست. گوگردِ سرخ بسیار کمیاب است (رامپوری، ۱۳۳۷). در این بیت خاقانی خاک کعبه را به گوگردِ سرخ و باد و نسیم کعبه را به مُشک تشبیه کرده است. خاقانی والاسخن در این بیت کلام خود را به قلب مطلب در واژه‌های خاک، باد و تشبیه ملفوف در مصراع نخست و همچنین تناسب میان واژه‌های سرخ و سیه نیز آراسته است.

از گردِ راهش آسمان ترمغز گشته آنچنان کز عطسه مغزش جهان پُر مُشکِ تاتار آمده

(خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۳۸۸)

بیت یاد شده درباره عید فطر است و ابیات آغازین این قصیده در وصف شب و هلال ماه نو به زیبایی کامل سروده شده است. با آمدن عید و هلال ماه نو و ستارگان که لشکر عید هستند گرد و غبار در آسمان ایجاد شده و آب به بینی آسمان افتاده و با عطسه آسمان، بوی خوش در جهان افشاندن شده است. شاعر به عید فطر و آسمان شخصیت بخشیده است. حسن تعلیل هنرمندانه‌ای نیز به کار رفته است.

گردِ چو مُشکِ سیاه، خاکِ چو گوگردِ سرخ هر دو حنوط و حنا، از پیِ خصم و خدم

(همان، ص. ۲۶۳)

خاقانی به دیریاب‌بودن معنا و پیام شعرش آگاه است. برای آنکه مخاطبانش سرخورده و ملول نگردند سعی نموده است وزن قصایدش را اوزان دلنشین و طرب‌انگیز و آشنا همچون «مفتعلن فاعلن // مفتعلن فاعلن» که وزن این قصیده است برگزیند. خاقانی در بیت ذکرشده در قالب لف و نشری سه‌گانه و زیبا، تشبیهات نادری خلق کرده است تا مخاطب و خواننده و شنونده سخن خود را به تفکر جهت یافتن معنای کلام خود وادارد و پس از آنکه معنا و پیام شعر دریافت شد بر عظمت سخن خاقانی صحه بگذارد. وی در ابتدا گرد را به مُشک سیاه و خاک را به گوگردِ سرخ (کبریت احمر) تشبیه کرده است، سپس مُشک سیاه را برای دشمنان، حنوط و گوگردِ سرخ را برای دوستان و خدمتگزاران، حنا انگاشته است. می‌گوید، گرد

تاخت و تاز ممدوح در هنگام جنگاوری مانند مشکی است که برای دشمنان کشته شده حکم حنوط را دارد و خاک زیر پای ممدوح مانند کبریت احمر گرانها و کمیاب است و برای دوستان به منزله حنای شادکامی و سعادت است.

نظاره می‌کنم و یحک در این هنگامه طفلان که مُشکین حقه آسوده است و نیلی حقه گردانش

(همان، ص. ۲۱۰)

در بیت یادشده مُشکین حقه استعاره مصرّحه از زمین و نیلی حقه استعاره مصرّحه از آسمان است. هنگامه طفلان نیز می‌تواند استعاره مصرّحه از شور و غوغای جهان و هستی باشد. شاعر زمین را به سبب رنگ خاکی و تیره مُشکین حقه گفته و آسمان را به خاطر رنگ نیلگون، نیلی حقه خوانده است. همچنین در این بیت به این باور قدما که زمین، ساکن و آسمان در حرکت است اشاره دارد. ابتکار خاقانی در این است که زمین را «حقه مُشکین» یا در نسخه دیگر دیوانش «مهره مُشکین» نامیده است. این تصویر در شعر شاعران دیگر دیده نمی‌شود.

۲-۳ سخن و سخنوری و مُشک

در ادب فارسی شاعران در موارد بسیاری سخن و عناصر مربوط به آن را با مُشک پیوند داده و تصاویر هنری زیبایی آفریده‌اند. خاقانی در دیوان اشعار خود هفت بار میان سخن و مُشک پیوند شاعرانه برقرار کرده است. چنانکه گفته است:

بوی مُشکِ سخنم مغزِ خراسان بگرفت می‌رود بوی، گر ایشان شدند نگذارند

(همان، ص. ۱۵۴)

مُشک سخن اضافه تشبیهی است. خاقانی این قصیده را در اشتیاق رفتن به خراسان سروده است. وی در این بیت به نارسانایی مُشکی نظر داشته است و می‌گوید: کلام و شعر من مانند بوی مُشک تمام خراسان را فرا گرفته است. اگرچه مخالفان مرا از رفتن به خراسان باز می‌دارند، نمی‌توانند مانع نفوذ و راهیابی اشعار من به آن سرزمین شوند، همانطور که نمی‌توان برای بوی مُشک، عایق و مانعی قرار داد (شمیسا، ۱۳۸۷، ج. ۱۱۰/۲).

نشگفت اگر چو آهوی چین، مُشک بردهم چون سر به خورد سنبل و بهمن درآورم

(خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۲۴۰)

در این بیت واژه مُشک نسبت به شاعر، استعاره مصرّحه از اشعار و کلام گرانها و باارزش وی است. سنبل و بهمن، گیاهان دارویی هستند. در بیت استخدام وجود دارد؛ سنبل و بهمن نسبت به مُشک، گیاه و رویدنی هستند و نسبت به شاعر، استعاره مصرّحه از سختی‌ها و ریاضت‌هایی‌اند که شاعر با تحمل آنها به این مقام از سخنوری رسیده است. خاقانی در این بیت به رسم مفاخره به اشعار خود می‌نازد و سخن خود را ماحصل و نتیجه زندگی خود می‌داند، همانطور که ثمره گرانهای زندگی آهوی چین مُشک گرانها و خوشبوست.

هنرت مُشکِ نافه آهوست چه عجب مُشک دردسر زاید ...

بوی مُشکت جهان گرفت سزد که دلت شکر آیزد آراید

(همان، ص. ۸۶۳)

این دو بیت از یک قطعه است که خاقانی در بیان ارزش سخن و دانش خود سروده است. وی فضل و کمالات خود را به مُشک مانند کرده است و می‌گوید، همان‌طور که مُشک و بوی آن باعث درد سر می‌شود فضل و هنر من باعث مشکلات و رنج و زحمت برای من شده است. خاقانی در این قطعه از درد و رنجی که به سبب شاعری و نیکوسختی متحمل شده است شکایت می‌کند. وی هنر شاعری خود را به نافه مُشک تشبیه کرده که بسیار سودمند و فواید آن چون مُشک بر همگان آشکار است. خطاب به خود می‌گوید، ای خاقانی! هنر شاعری و سخنگویی تو مانند مُشک، دارای فواید بسیار و آشکار است؛ اما من از این متعجب هستم که کلام شاعرانه و مُشکین تو باعث دردسر و گرفتاری خودت شده است. مُشک در طب سنتی بسیار

مفید بوده و اگر آن را با مقداری کافور و زعفران در بینی می‌ریختند باعث التیام در دسر - که از سردی و رطوبت ایجاد می‌شود - می‌شده است (بیرونی، ۱۳۵۸، ج. ۱۰۰۵/۲).

معجز کَلّی فرستادت به مدح تو جزاش از سحر اجزایی فرست
 او ز گاوَت عنبرِ هندی دهد تو ز آهو مُشکِ یغمایی فرست
 (خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۸۲۵)

در بیت فوق مُشک استعاره مصرّحه از شعر و سخن شاعر است. خاقانی در این قطعه که در مدح جلال‌الدین خزّازی گفته است در قالب حدیث نفس با مخاطب قراردادن دل خود از آن درخواست می‌کند که در جواب مدحی که از طرف جلال‌الدین خزّازی به او رسیده و آن مدح چون عنبر هندی بسیار خوشبوست پاسخ شایسته‌ای از اشعار و کلامی چون مُشک نیکو و خوشبو برای او بفرستد. مُشک دارویی بسیار سומند و ماده خوشبوی بسیار نافذ در فضای اطراف خود است. چنان‌که چیزی نمی‌تواند مانع آن شود. شاعران باتوجه به ویژگی‌های پر شمار آن در موارد بسیاری خود را به مُشک مانند کرده‌اند. مسعد سعد سلمان می‌گوید:

بِادَم به نظَم و نثر و نه نَمَامم مُشکَم به خُلُق و جود و نه غَمَامم
 (مسعود سعد، ۱۳۳۹، ص. ۳۶۳)

خاقانی شروانی نیز در دیوان اشعار با در نظر داشتن همین ویژگی نارسانایی مُشک یک بار خود را به نافع مُشک تشبیه کرده است:

نافه مُشکَم که گر بندم کنی در صد حصار سوی جان پرواز گیرد طیبِ جان افزای من
 نافع را کیمخت رنگین سرزنش‌ها کرد و گفت نیک بدرنگی، نداری صورتِ رعناي من
 نافع گفتش یافه کم گو کآیتِ معنی مراست و اینک اینک حجّتِ گویا دم بویای من
 (خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۳۲۲)

بوی مُشک بسیار تند و نافذ است و چیزی نمی‌تواند مانع انتشار آن شود (شمیسا، ۱۳۸۷، ج. ۱۱۰۵/۲). خاقانی خود را چون مُشک می‌داند، اگر او را درون صد حصار اسیر کنند بوی سخن همچون مُشک او سوی جان و جانان پرواز می‌کند و هیچ‌چیز نمی‌تواند مانع آن شود. در دو بیت بعد شاعر می‌گوید: کیمخت رنگین، نافع را سرزنش‌ها می‌کند و بر رنگ رعناي خود می‌بالد و نافع را کاملاً بدرنگ و تیره می‌داند. نافع به کیمخت می‌گوید: بیهوده‌سرایی مکن؛ زیرا من برای فضل و برتری خود دلیل و برهان دارم و آن بوی خوش من است که بدون مانع در همه‌جا انتشار می‌یابد و باعث می‌شود انسان‌ها از بوی خوش من بهره‌مند شوند. نامه‌ها و نوشته‌های کهن معمولاً خوشبو بوده است و دلیل این امر آن است که در قدیم مرکب را با مُشک درمی‌آمیخته‌اند و سپس با آن می‌نوشته‌اند (کزّازی، ۱۳۸۹، ص. ۷۶۸). بر پایه این واقعیت ممکن است شاعران ضمن ایجاد تصویر هنری مُشک و نوشته را به‌جای هم آورده و یکی را در معنای دیگری اراده کنند. در دیوان اشعار خاقانی شروانی یک بار این تصویر خلق شده است که چنین است:

خاکِ پای و خطّ دستِ گهر و مُشکِ من است با چنین مُشک و گهر، عشق ز سر درگیرم
 (خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۵۴۴)

بیت فوق، از ترکیب‌بندی است که خاقانی در مرثیه فرزندش سروده است. خط دست مجازاً نوشته و نامه است که با تشبیه مضمّر و ملفوف به مُشک مانند شده است. شاعر خاک پای فرزند رحلت کرده را گوهر و نوشته او را مُشک گفته است. نسبت خط و مُشک علاوه بر سیاهی آن است که در قدیم با مرکب، مُشک نیز می‌آمیخته‌اند و بدین ترتیب نامه‌ها و نوشته‌ها خوشبو می‌شده‌اند.

۴-۲ ارزشمندی مُشک

مُشک ماده‌ای گرانبها، کمیاب و ارزشمند بوده است. همین امر باعث شده است سخنوران در ادب فارسی میان این ماده و مفاهیم ارزشمند معنوی چون جان، امید و عمر پیوند هنری برقرار کرده و تصویرآفرینی کنند.

گر جان به خدمت است، تن ار نیست گو مباش
 دل مَهره یافت، مار تمنا چرا کند؟
 چون مُشک چین تو داری از آهوی چین می‌پرس
 آهو به چین به است که سنبل چرا کند
 گرچه به سیر، مُشک شناسند لیک مرد
 چون مُشک یافت، سیر گزیند، خطا کند
 (همان، ص. ۸۴۹)

این قطعه را خاقانی در مدح مظفرالدین قزل ارسلان سروده و در آن به علت حضور نیافتن در کاخ و اقامتگاه ممدوح هنرمندانه پوزش خواسته است. خاقانی در یکی از ابیات این قطعه آشکارا می‌گوید دیوان اشعار و جان خود را به‌عنوان دو تحفه به ممدوح تقدیم کرده‌ام. در نظر شاعر دیوان اشعار او، دُرّ دری است که به ممدوح هدیه شده است. مُشک چین استعاره مصرّحه از جان و دیوان اشعار شاعر و آهو استعاره مصرّحه از جسم و تن وی است. سیر نیز استعاره مصرّحه از جسم و تن شاعر است. برای تبیین بیت سوم باید گفت در قدیم مُشک را با سیر می‌آزموده‌اند؛ اگر بوی مُشک بر بوی سیر غلبه داشت آن مُشک را خالص می‌گفته‌اند (سجّادی، ۱۳۹۳، ج. ۱، ص. ۸۷۷).

چندین هزار نافه مُشک امید را
 بر مجمر نیاز به یک دم بسوختم
 (خاقانی، ۱۳۹۹، ص. ۷۸۸)

مُشک امید اضافه تشبیهی است. خاقانی در این قصیده کوتاه که در غم از دست دادن عمویش سروده است، با بیانی غمناک از درد و اندوه خود و آمال از دست رفته سخن می‌گوید. وی می‌افزاید نیازمندی و احتیاج من به محبت عموی از دست رفته‌ام مانند آتشدانی بود که همه امیدها و آرزوهای من چون مُشک در آن آتشدان سوخت و بر باد رفت.

عمر دادم بر امیدِ جاه و حاصل هیچ نه
 مشک را دادن به نکبا برنتابد بیش از این
 (همان، ص. ۳۳۹)

شاعر در بیت فوق با تشبیه مضمّر عمر را به مُشک و جاه و مقام را به نکبا (باد نامساعد) تشبیه کرده است. وی بر عمر از دست رفته افسوس می‌خورد و بر خود نهیب می‌زند که دیگر عمر گرانمایه را برای اهداف پست و کم‌ارزش دنیوی تباہ نکند.

۵-۲ دیگر کاربردهای بلاغی مُشک

خاقانی در سه مورد از کاربرد بلاغی مُشک به موارد متفرقه توجه داشته است که عبارتند از اصفهان، طوق قمری و عمل (شغل دیوانی).

عطر کنند از پلنگ‌مشک به بغداد
 و آهوی مُشک آید از فضای صفاهان
 (همان، ص. ۳۵۵)

خاقانی در این بیت، به ستایش اصفهان پرداخته و این شهر را بر بغداد که از شهرهای مهم اسلامی و مرکز خلافت عباسی بوده ترجیح داده است. وی در بیان برتری اصفهان بر بغداد می‌گوید در شهر بغداد از داروی پلنگ‌مشک، عطر و ماده خوشبو تولید می‌کنند؛ درحالی‌که بوی خوش در شهر اصفهان طبیعی و جزء فطرت این شهر است. فضا و هوای اصفهان گویی آهوی سرزمین ختن را که مُشک از آن برداشت می‌شود پرورش می‌دهد.

تیغ سیم از دهنِ طوطی گویا بکنید
 طوقِ مُشک از گلوی قمری نر بگشاید
 (همان، ص. ۱۶۰)

خاقانی این قصیده را که به «ترنم المصاب» معروف است در مرثیه فرزند خویش امیر رشیدالدین سروده است. وی که در سوگ فرزند نشسته است با آه و سوز درون و با لحنی غمناک از اطرافیان می‌خواهد که آلات و اسباب خوشی و ناز و نعمت را ناپود کنند و با وی به سوگ بنشینند. شاعر می‌گوید طوق گلوی قمری نر را که چون مُشک و مایه زیبایی اوست باز بکنید و مانند من بدون ساز و برگ تنعم در سوگ بنشینید. طوق گلوی قمری سیاه است و وجه شباهت آن با مُشک نیز تیرگی و سیاهی است.

به کافورِ عَزَلتِ خنک شد دلِ من سزد گر ز مُشکِ عَمَلِ شَم ندارم

(همان، ص. ۲۸۴)

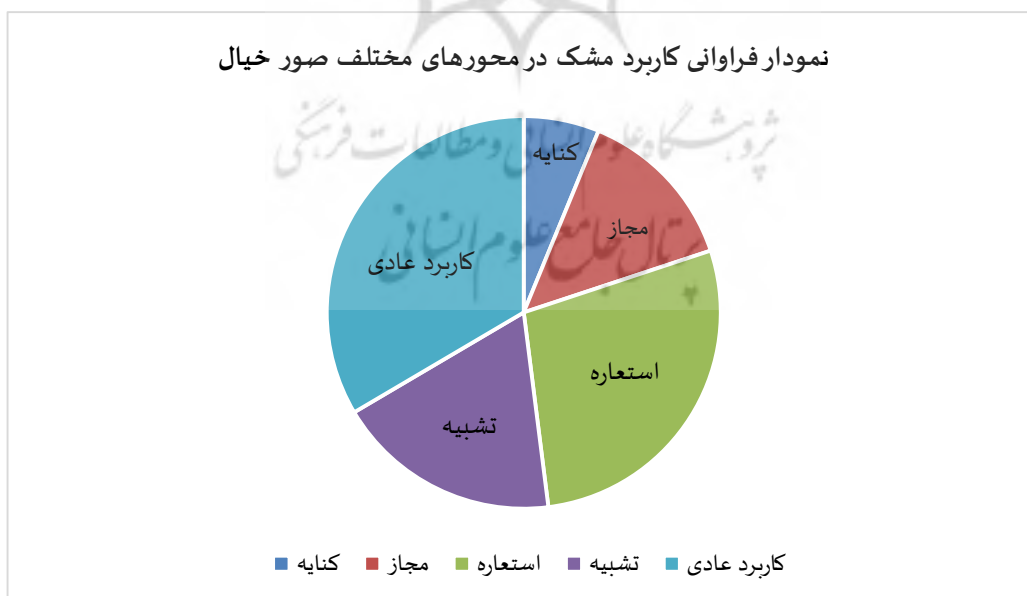
کافورِ عَزَلتِ و مُشکِ عمل اضافه تشبیهی هستند. شاعر در این بیت این دو ماده خوشبوی دارویی را در مقابل هم قرار داده و تصویر هنری زیبایی آفریده است. خاقانی از آنجا که پیرو اندیشه صوفیان و زاهدان بوده است عَزَلت و گوشه نشینی را به کافور مانند کرده و شغل دیوانی و منصب دولتی را که از دیدگاه او نکوهیده بوده به مُشک تشبیه کرده و اولی را بر دومی برتری داده است. شاعر به این دو نکته طب سنتی نظر داشته است که کافور مایه سردی و خنکی دل می‌شود و استفاده زیاد مُشک باعث درد سر می‌گردد. وی با زبان هنری می‌گوید شغل دیوانی مانند مُشک مایه گرفتاری و درد سر من می‌شود و برای من خوش تر است که در عوض آن گوشه نشینی و اعتکاف در کُنچ خلوت را اختیار کنم که همچون کافور مایه خنکی دل من می‌شود.

پس از بررسی دیوان اشعار خاقانی شروانی و استخراج ابیاتی که واژه مُشک در آنها به کار رفته است و تبیین صورخیال موجود در آن واژه‌ها جدول زیر به دست می‌آید:

جدول کاربرد مُشک در دیوان خاقانی شروانی

کاربرد	عادی	تشبیه	استعاره	مجاز	کنایه	بسامد کل
بسامد	۴۹	۲۷	۴۱	۲۰	۹	۱۴۶
درصد	۳۳/۵	۱۸/۵	۲۸/۱	۱۳/۷	۶/۲	۱۰۰

نمودار فراوانی کاربرد مُشک در محورهای مختلف صور خیال

۳- نتیجه

یکی از شگردها و ابزارهایی که کلام ادبی را از کلام عادی و محاوره‌ای متمایز می‌کند بهره‌گیری از عنصر تخیل است. شاعران توانا و نکته‌سنج به طبیعت، عناصر و اشیا همچون دیگر افراد نمی‌نگرند؛ بلکه نگاه دقیق این‌دسته از شاعران به امور

طبیعی و اشیای پیرامون باعث شده در اشعار خود تصاویری زیبا، هنرمندانه و بی‌مانند بیافرینند که ناخودآگاه مخاطبان اشعارشان را به تحسین و شگفتی وامی‌دارند. به‌نظر بسیاری از ادیبان و سخن‌سنجان، خاقانی یکی از این‌گونه شاعران است که تصاویر آفریده شده در اشعار او از مناظر طبیعی، اشیا و... کم‌نظیر است. او توانسته با به‌کارگیری مواد خوشبویی همچون مُشک در اشعارش تصاویری زیبا بیافریند که در شعر دیگر شاعران دیده نمی‌شود. این پژوهش با بررسی دقیق اشعار خاقانی این ویژگی را در آفرینش سخنان خیال‌انگیز و کلام ادبی و هنرمندانه خاقانی به اثبات رساند. خاقانی در دیوان اشعار خود ۱۴۶ بار واژه مُشک را به کار برده است. این واژه در ۴۹ مورد در معنای عادی و رایج ماده به کار رفته است که شامل ۳۳/۵ درصد می‌شود. خاقانی در تقریباً ۶۶ درصد موارد استفاده از واژه مُشک به یاری شاخه‌های علم بیان، به تصویرآفرینی پرداخته است که این خود گواه مهارت بالای این شاعر در آراستن کلام به صورخیال است. این شاعر به یاری مُشک، تصاویر هنری زیبایی آفریده است که در چهار گروه جلوه‌های زیبایی معشوق، عناصر طبیعی، سخن و سخنوری، ارزشمندی و موارد متفرقه دسته‌بندی می‌شوند. در دسته جلوه‌های زیبایی معشوق، خاقانی بیش از هر چیز، به زلف توجه داشته است. وی ۱۱ بار میان زلف و مُشک رابطه خیال‌انگیز برقرار کرده و تصویر هنری آفریده است. وی در این تصویرآفرینی علاوه بر رنگ مُشک، به بوی آن نیز توجه داشته و زلف معشوق را همچون مُشک، تیره و خوشبو انگاشته است. پس از زلف، خال روی چهره معشوق از جمله جلوه‌های زیبایی مد نظر شاعر بوده است. خاقانی در سه مورد، میان مُشک و خال چهره معشوق پیوند هنری برقرار کرده است. مژگان، خط و سبلیت از دیگر جلوه‌های زیبایی معشوق‌اند که خاقانی به یاری مشابهت هنری آنها با مُشک، تصویر خیال‌انگیز آفریده است. در دسته عناصر طبیعی، شاعر ۶ بار میان مُشک و شب پیوند هنری ایجاد کرده و تصویرآفرینی کرده است. وی در این تصاویر به دو ویژگی بارز مُشک (تیرگی و خوشبویی) توجه داشته است. این شاعر خلاق باتوجه به صفت خوشبویی، ۲ بار میان مُشک و باد و ۲ بار میان این ماده و گل و باتوجه به صفت تیرگی، ۲ بار میان مُشک و کعبه و ۲ بار میان مُشک و گرد و غبار و ۱ بار میان این ماده خوشبوی تیره و زمین پیوند هنری برقرار کرده است. خاقانی در دسته سخن و سخنوری در ۶ مورد باتوجه به ویژگی‌های ارزشمندی و نارسانایی مُشک میان این ماده و کلام خود ارتباط هنری ایجاد کرده و تصاویری بدیع آفریده است. او در یک مورد نیز با در نظر داشتن صفت نارسانایی مُشک خودش را به این ماده مانند کرده و گفته است اگر در بند صد حصار باشد باز هم بوی جان‌افزای او سوی جان پرواز می‌کند. در دسته ارزشمندی، خاقانی باتوجه به صفت گرانبهایی و ارزشمندی مُشک میان این ماده، جان، امید و عمر پیوند هنری برقرار کرده است. وی همچنین در مواردی دیگر باتوجه به ویژگی خوشبویی مُشک، این ماده را به شهر اصفهان پیوند زده و تصویر هنری آفریده است. با در نظر داشتن صفت سیاهی میان مُشک و طوق قمری تصویرآفرینی کرده و باتوجه به اینکه استفاده زیاد مُشک مایه درد سر می‌شود میان این ماده و عمل (شغل دیوانی) پیوند هنری برقرار کرده است.

منابع

- آبادیان، راضیه، و عیدگاه، وحید (۱۳۹۰). کاربرد پزشکی مُشک و بازتاب آن در نظم فارسی. *متن‌شناسی ادب فارسی*، ۳(۴)، ۱۳۰-۱۱۳. https://rpil.ui.ac.ir/article_19313.html
- آبادیان، راضیه (۱۳۹۰). صفت‌های شاعرانه مُشک و نafe در متون نظم فارسی. *سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*، ۳(۱۳)، ۲۸۳-۲۹۹. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1385714>
- انوری، حسن (۱۳۸۲). *فرهنگ بزرگ سخن*. انتشارات سخن.
- بیرونی، محمد بن احمد (۱۳۵۸). *صیدنه* (ابوبکر بن علی بن عثمان کاسانی، مترجم؛ به‌کوشش منوچهر ستوده و ایرج افشار). انتشارات شرکت افست.
- جامی، نورالدین عبدالرحمن (۱۳۳۷). *هفت اورنگ؛ یوسف و زلیخا* (مرتضی مدرس گیلانی، مصحح). انتشارات کتابفروشی سعدی.

جمالی یزدی، ابوبکر مطهر (۱۳۴۶). *فرخ‌نامه* (ایرج افشار، مصحح). انتشارات فرهنگ ایران زمین.

خاقانی شروانی، افضل‌الدین بدیل بن علی (۱۳۹۹). *دیوان خاقانی شروانی* (سیدضیاء‌الدین سجادی، مصحح). انتشارات زوآر.

رامپوری، غیاث‌الدین محمد بن جلال‌الدین بن شرف‌الدین (۱۳۳۷). *غیاث‌اللغات* (به‌کوشش محمد دبیرسیاقی). انتشارات کانون معرفت.

سجادی، سیدضیاء‌الدین (۱۳۷۴). *شاعر صبح* (پژوهشی در شعر خاقانی). انتشارات سخن.

سجادی، سیدضیاء‌الدین (۱۳۹۳). *فرهنگ لغات و تعبیرات با شرح اعلام و مشکلات دیوان خاقانی شروانی*. انتشارات زوآر.

شمیسا، سیروس (۱۳۸۷). *فرهنگ اشارات ادبیات فارسی* (ج. ۲). انتشارات میترا.

فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۸۷). *سخن و سخنوران*. انتشارات زوآر.

کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۶۸). *رخسار صبح* (گزارش چاه‌های از خاقانی شروانی). انتشارات مرکز.

کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۸۹). *گزارش دشواری‌های دیوان خاقانی*. انتشارات مرکز.

ماهیار، عباس (۱۳۸۲). *شرح مشکلات خاقانی* (ج. ۲). انتشارات جام گل.

مسعود سعد سلمان، امیر سعیدالدوله ابوالنجم (۱۳۳۹). *دیوان مسعود سعد سلمان* (رشید یاسمی، مترجم). انتشارات پیروز.

ناصرخسرو قبادیانی، حکیم ابومعین ناصر بن خسرو (۱۳۵۷). *دیوان اشعار ناصرخسرو* (به‌کوشش مجتبی مینوی و مهدی محقق). انتشارات موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل.

References

- Abadiyan, R., & Eidgah, V. (2011). The medical use of musk and its reflection in the Persian order. *Textology of Persian Literature*, 3(4), 113-130. https://rpll.ui.ac.ir/article_19313.html [In Persian].
- Abadiyan, R. (2011). Poetic adjectives of musk and nafe in the texts of Persian rhyme. *Stylistics of Persian Poetry and Prose (Bahar Adab)*, 3(13), 283-299. <https://sid.ir/paper/170919/fa> [In Persian].
- Anwri, H. (2003). *The great language culture* (2nd ed.). Sokhan Publication. [In Persian].
- Biruni, M. (1979). *Seedneh* (A. A. O. Kasani, Trans.). Offset Company. [In Persian].
- Farozanfar, B. (2008). *Speech and speakers*. Zavar Publication. [In Persian].
- Jamali Yazdi, A. (1967). *Farrokhneme* (I. Afshar, Ed.). Farhang Iran Zamin Publication. [In Persian].
- Jami, N. (1958). *Haft Orang; Yusuf and Zuleikha*. (M. Modarres Gilani, Ed.). Saadi Bookstore. [In Persian].
- Kazzazi, M. (1989). *The morning face (Report by poem from Khaghani Shervani)*. Markaz Publication. [In Persian].
- Kazzazi, M. (2010). *Report on the difficulties of Divan-e Khaghani* (6th ed.). Markaz Publication. [In Persian].
- Khaghani Shervani, A. (2019). *Divan-e Khaghani Shervani* (12th ed.) (S. Z. Sajjadi, Ed.). Zavar Publication. [In Persian].
- Mahyar, A. (2003). *Description of Khaghani problems* (2nd ed.). Jam Gol Publication. [In Persian].
- Masoud Saad Salman, A. (1960). *Divan-e Masoud Saad Salman* (R. Yasemi, Trans.). Pirooz Publication. [In Persian].
- Naser Khosrow Ghobadyani, A. (1978). *Nasser Khosrow's divan of poems* (M. Minavi & M. Mohaghegh, Eds.). McGill University Institute of Islamic Studies. [In Persian].
- Rampuri, G. (1958). *Ghiyas al-Loghat* (M. Dabirsiaghi, Ed.). Kanoon Maarefat Publication. [In Persian].
- Sajjadi, S. (1995). *The morning poet (a study in Khaghani poetry)* (3rd ed.). Sokhan Publication. [In Persian].
- Sajjadi, S. (2013). *Glossary of words and definitions with explanation of announcements and problems of Divan-e Khaghani Shervani* (4th ed.). Zavar Publication. [In Persian].
- Shamisa, S. (2007). *Dictionary of Persian literature references* (2nd ed.). Mitra Publication. [In Persian].